

TEVFİK FİKRET’İN “ŞERMİN”DEN ÖNCEKİ ŞİİRLERİNDE ÇOCUK TEMİNİN İŞLENİŞİ

Beyhan KANTER*

ÖZ: Tevfik Fikret, Servet-i Fünûn Edebiyatının karamsar havasını şiirlerine yansıtmış ve daha çok bireysel duyuş tarzıyla şiirler kaleme almış bir şairdir. Ancak Tevfik Fikret, bireysel temalı şiirlerinin yanı sıra sosyal içerikli şiirler de yazmıştır. Özellikle oğlu Halûk’un doğumundan sonra yazdığı; “çocuk sevgisini” ve “çocukların zor yaşam şartları içindeki mücadelelerini” anlatan şiirleri dikkat çekicidir. Bu çalışmada, Tevfik Fikret’in çocuk konulu şiirleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Çocuk, çocuk sevgisi, acıma, ümit/ümitsizlik, Şermin, Tevfik Fikret

The Theme of Child in the Poetry of Tevfik Fikret in his Earlier Works Before Şermin

ABSTRACT: Tevfik Fikret is a poet who reflected the pessimistic style of expression of the Servet-i Funun (the Wealth of Sciences) literature in his poetry and where his poetry reflected his individual perception. In his poetry besides the individual themes, he also touched social issues. His poetry which was composed after the birth of his son Haluk, the love for children and the struggles of children were given special attention. In this present study, how Tevfik Fikret expressed his love for children and discussed the struggles of the children in difficult life conditions in his poetry has been analyzed.

Key Words: Child, love for children, compassion, hope / hopelessness, Şermin, Tevfik Fikret.

Giriş

Servet-i Fünûn Edebiyatı, içsel duyuş tarzının ön planda olduğu ve daha çok bireyin kendi ıstıraplarını dillendirdiği bir edebiyattır. Dönemin genel özelliği itibarıyla içsel sıkıntıların ve ruh dünyalarındaki kırılmaları dile getiren şairler, yaşanan sisli havanın etkisiyle sosyal olaylarla pek ilgilenmemiş, kendi iç dünyalarını eserlerine yansıtmayı tercih etmişlerdir. Ancak bu şairlerden Tevfik Fikret, kendi iç dünyasındaki kırılmaları

* Fırat Üni. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Öğrencisi, beyhankanter@gmail.com

ve çalkantıları şiirlerinde işlemekle beraber, yaşadığı devrin trajik havasının oluşturduğu sosyolojik boyuttan tamamen uzaklaşamayarak; şiirlerinde sosyal konulara da yer vermiştir. Sosyal içerikli olarak yazdığı şiirlerde de bireysel duygu tarzının uzantısı niteliğindeki şiirlerde olduğu gibi devrin hâkim duygusu olan karamsarlık ve bunalım psikolojisinin etkisi altında kalan şair, genellikle kendi ruh dünyasının dışavurumunu yansıtan şiirler kaleme almıştır. Şairin, oğlu Halûk'un doğumundan sonra yazdığı şiirlerde topluma karşı duyarlı ve ilgili bir tavır olduğu görülür. Halûk'un doğumu, Tevfik Fikret'in çevreye ve yaşama bakış açısını bir nebze de olsa değiştirmiş ve şair, etrafında olup bitenlerle ilgilenirken, karamsar ve mutsuz tutumundan kurtulmaya çalışmıştır. Halûk'un doğumuyla(1895) birlikte hayata farklı bir tutunma noktası yakalayan Tevfik Fikret, bu tarihten itibaren şiirlerinde “çocuk sevgisine” ve “sosyal yaşam içinde çocukların sıkıntılarına” yer vermeye başlamıştır. Tevfik Fikret, şiirlerinde “çocuk temini” işlemekle beraber sadece çocuk sevgisini değil, aynı zamanda yaşamdaki sıkıntılara göğüs germek zorunda kalan çocukların içler acısı durumlarını da gözler önüne sermeye çalışmıştır.

Halûk'un Doğumu

Servet-i Fünun şiirinde özel bir yere sahip olan çocuk temi, Tevfik Fikret'in şiirlerinde bireyi huzura ve kurtuluşa götüren ve dengeyi sağlayan bir unsur olarak görülür. Çocuk, şaire göre dünyanın karanlık tarafının karşısında yer alan aydınlık kısımdır. Dış dünyanın insan ruhunda oluşturduğu boşluklar, bunaltılar ve huzursuzluklar çocuk sevgisi ile kamufle edilir.

Kişinin içinde yaşadığı dünyada mutsuz olması ve beklentilerinin aksi yönde gelişen bir yaşam tarzının ortaya çıkardığı düş kırıklıkları, umutsuz ve karamsar bir ruh hâli oluşturmaktadır. Bu ruh hâli ile kendi içine kapanan, kendini dışarıdan soyutlayarak, acının ve hüznün etkisinde kalan ve yaşadığı ortama yabancı bir tavır sergileyen birey için ruhindaki eksikliği tamamlayıcı bir öğe ve üzüntüleri erteleyici bir sığınak olarak çocuk olgusu ortaya çıkar. Çocuk, bu anlamda şaire yaşama sevinci kazandıran ve onu yalnızlık psikozundan kurtaran bir unsur olarak değerlendirilebilir. Nitekim Tevfik Fikret, zamanın geçiciliği karşısında, bireyin kalıcılığını sağlayan unsur olarak “çocuk”u görür. Çocuk, şair için eksiklikten kurtularak tamlığa gitmenin ve mutluluğun sembolüdür. Şair, oğlunun doğumundan duyduğu mutluluğu paylaştığı “Halûk'un Sesi”(1895) şiirinde sevincini şöyle dile getirir:

“Melek çocuk, baban seninle bahtiyar olur
Terennüm eyliyör sesin
Ne rûhsun bilir misin?”

(Tevfik Fikret 2005: 208).

1895 yılında Halûk'un doğumu, Tevfik Fikret'in hayatında yeni bir dönüm noktası olur. Daha önce hayata karşı olumsuz bir tavır takınan ve karamsarlık psikozu içinde olan şair, bu tarihten itibaren gelecek hakkında ümitli olmaya ve iç dünyasındaki karamsarlığı ve yalnızlığı ortadan kaldırmaya çalışır. Kendi içinde sürekli bir yalnızlık ve mutsuzluk hissedilen ve bu yalnızlığı somutlaştırmak için bir yerlere kaçma/sığınma arzusunda bulunan Tevfik Fikret, insanoğlunun yazgısındaki belirsizliğin oluşturduğu sıkıntılara, oğlu Halûk için tahammül etmeye çalışır. Çünkü Halûk, onun toprağa bağlı bir şekilde kısıtılan bedeninin içine hapsolan ruhunun gelecekteki uzantısıdır. Nitekim yukarıdaki dizelerde de Tevfik Fikret, çocuğa duyduğu sevgi ile yaşama bağlanma arzusu oluşturduğunu sezdirmektedir. Şairin karamsar ruh hâli bu anlamda yerini geleceğe umutla bakan bir yaşama sevincine bırakır. Şair, âdeta Halûk'la birlikte gelen değişikliği, kendi iç beninden dışarıya doğru yayar ve kendi de bu akışla birlikte yeniden doğar.

Tevfik Fikret, Halûk'la "yaşam"a yeni bir perspektiften baktığı gibi aynı zamanda yazılarında ve şiirlerinde telkin ettiği fikirleri ile âdeta çocuklara karşı bir koruyuculuk vasfı üstlenir. Mizacı itibarıyla dışa kapalı ve içe dönük bir yapıya sahip olan Tevfik Fikret için bu durum göz ardı edilemeyecek bir değişimdir. Ortega Gasset'in dediği gibi; "Yaşam değişimdir, her yeni anda daha önce olduğumuzdan farklıyızdır, dolayısıyla asla değişmez bir kesinlikle kendi kendimiz olamayız" (Gasset 1999: 159). Bu noktada, yaşam içinde köklü bir değişimin muhatabı olan Tevfik Fikret için yeni bir dönem başlamıştır: Yaşama bağlanmış ve kendi içinde bir dönüşüm gerçekleştirme. Şair, artık bu tarihten sonra yaşamın trajikliğinden sadece kendisi için değil, oğlunun şahsında tüm çocuklar için endişe duymaya başlar. Zira yaşanan devrin siyasî ve sosyal anlamdaki karışıklığı ve belirsizliği şairin, oğlunun geleceğinden endişe etmesine neden olur. Ancak bu endişe, eskiye oranla biraz daha ümit içermektedir. Şair, oğlunun ümitsizlik içinde hayata küsmesini istemediği için kendi ruhunun karanlık ve güçsüz taraflarını kapatarak, oğluna ruhunun aydınlık ve ümitvar taraflarını gösterme eğilimi içine girer. Bu özellik, Tevfik Fikret'in çocuk konulu şiirlerinde oldukça belirgindir. Sosyal konulu diğer şiirlerinde karamsarlığı kimi zaman en üst noktaya çıkaran şair, bu anlamda Halûk için yazdığı şiirlerde biraz daha farklı bir kimlikle karşımıza çıkar.

Yaşamı olduğu gibi kabullenemeyen ve içinde bulunduğu sosyal çevreyle çoğu zaman "sağlıklı bir iletişim kuramayan" Tevfik Fikret'in

oğluna duyduğu bu sevgi onun dış dünya ile daha anlamlı bir bağ kurmasını sağlar. Yaşadığı hayattan muzdarip olan, neredeyse her şeyden kuşku duyan ve sıkıntılarını kendi yalnızlığının yörüngesinde bertaraf etmeye çalışan Tevfik Fikret, çocuk sevgisi ile bir zamanlar kaçmaya çalıştığı hayata sarılma ve bağlanma isteği duyar. Bu duygular, şairi yaşadığı çatışmalardan, çelişkilerden kurtararak bir nevi içsel dinginliğe ulaştırır. Bu durum, Halûk'un şair üzerinde bıraktığı olumlu ve yoğun etkiyi gösterir. Halûk, toplumun içinde bulunduğu siyasî ve sosyal bunalımların etkisini iç dünyasında derinden hisseden şairin imdadına yetişen bir kurtarıcı gibidir. Gelecekte her zaman endişe eden ve karamsarlıkla bütünleşen Tevfik Fikret için yarınlardan umutlu olmak neredeyse zorunlu hâle gelmiştir. Artık o, “tedirgin edici bir umutla geleceğe, “yarın”a yöneliyordu. Oğlunun ileride yaşayacağı dünyayı “karanlık” görmemek, onu kötü bir yaşama yargılı kabul etmemek özlemi, babanın duygularını baskı altında tutuyordu” (Fuat 2003: 40). Hayatına yeni anlamlar yüklemeye başlayan ve ruhunda birtakım kıpırdanmalar hisseden şair, “Yaşamak Aşkı”(1896) şiirinde aynı duyguyu şöyle dile getirir:

“Büyüyor cism-i nev hayâtıyla
Sarışın, tatlı bir çocukcağızın;
Yaşamak aşkı bende her emele
Olacak melce-i yegâne yarın”

(Tevfik Fikret 2005: 218).

Yaşamak aşkını ve hayata bağlanışını “sarışın, tatlı bir çocukcağız”a borçlu olduğunu söyleyen şair, yukarıdaki dizelerde bu duyguyu samimi bir tarzda dile getirirken, hayatında yeni arzuların da belirdiğini ifade eder. Ancak bütün bu duyarlı yönelimlere rağmen “Tevfik Fikret, kısıtlı imkânlarla sahip ve yok edilmek için kuşatılmış bir ülkenin aydınıdır” (Özcan 2007: 93). Böyle kısıtlandığını hissettiği bir atmosferde, bir yanıyla kendini toplumdan soyutlamak isteyen ve kendi içine kapanan Tevfik Fikret, bir yanıyla da topluma ve yaşayanlara karşı kayıtsız kalmaz. Kendi iç dünyasından etrafa bakan ve çevreyi hep bulanık ve “sis”li gören şair, çocuk sevgisi ile benliğini doldurarak ruhindaki “sis perdesini aralamak” ister. Zira çocuğu için yapılması gereken fedakârlıklar onu beklemektedir. Ancak etrafında olup bitenlere etki edemeyen ve değiştiremeyen şair, ümidini geleceğe/Halûk’a bağlamaktan başka çıkar yol bulamaz. Ancak şair, kendi karamsarlığının ve yaşam içindeki edilgin konumunun oğluna aksetmesini istememektedir. Bunun için de şaire göre Halûk'un her zaman dik durması ve sürekli yüzünü ileriye çevirerek cesur olması gerekmektedir. Bu nitelikleri unutarak kendini üzüntüye teslim eden insanlık çürümeye mahkûmdur. Bu yüzden oğlu Halûk'un şahsında tüm çocuklara, geleceğe ümitle bakmalarını ve karanlık günlerin elbet bir gün yerini aydınlığa bırakacağını söyleyerek onlara yol gösterir.

Anne özlemi

Yaşanılan siyasî olayların bulanıklığından ve bunaltılarından kurtulmak isteyen şairin ruhunda oluşan ıztıraplarda ve karamsarlık duygusunda, annesizliğin de etkisi yadsınamaz. İsmail Hikmet Ertaylan, Tevfik Fikret'in çocukluğundan beri yalnızlığa ve dinginliğe düşkün olduğunu bunun temelinde ise şefkatinden kucağından ayrıldığı annesinin eksikliğini giderme arzusunun olduğunu belirtir (Ertaylan 1963: 11). Bu arzular içindeki şair kendi hayal dünyası içinde bir sevgi arayışındadır.

Annesizlik olgusu ile büyüyen şair, "Ninni" (1896) şiirinde öksüz bir çocuğun annesine duyduğu ihtiyacı yansıtmaktadır. Bu şiir, annesiz bir çocuğun yaşamdaki yalnızlık sürecinde kaybolmuş sesinin ve ruhunun yankısı gibidir. Annesizlik, hayatta eksik olmak ve benliğin gelişimini tek başına sağlamak demektir. Ruhtaki sevginin ilk tezahürü olan "anne sevgisi" bilinç ve bilinçaltının ortak noktalarından biridir. Bu sevgiyle dünyaya gelen çocuk için dünya ve yaşam anne odaklıdır. Daha yaşama alışmadan ve dünyayı tanıyamadan annesiz kalan çocuk için dünya, sadece bir yalnızlığın ve boşluğun merkezi hâline dönüşür:

"Muhteriz bir ziyâ basık tavanın
Hüzn-i mebhût-ı pür-gubârında
Titreyip söndü; şimdi boş odanın
Nim-muzlim kalan cidârında

İnce bir gölge irti 'âş ediyor.
Bu karanlıkta bir vücûd-ı nahîf
Eğilip kalkıyor, telâş ediyor
Onu bir nefha eyliyor tahvîf.

(Tevfik Fikret 2005: 118).

Tevfik Fikret, yukarıdaki dizelerde, annesizliğin acısını derinden hisseden bir öksüzün, iç dünyasını dramatize etmektedir. Şiirde geçen mekân ve küçük çocuğun ruh hâli arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Odanın basıklığı ve karanlığı ile öksüz çocuğun mutsuz ruhu aynı durumu sembolize etmektedir. Âdeta mekân ve küçük çocuk kaçınılmaz bir yazgının ortak noktasında birleşirler. Odanın tasviri, öksüzlüğün eşyaya sirayet etmiş hâli gibi sunulmaktadır. Işık, yalnızlık ve karanlık, şiirin anahtar kelimeleridir. Yalnızlığa teslim olmak zorunda kalan küçük bir çocuğun ürpertiler içindeki telaşı, yaşam içinde kendi varlığından başka dayanağı bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Dehşet içinde, boş odada hem manevî anlamda hem de maddî anlamda bir yalnızlık ve güçsüzlük hissiyle karşı karşıya kalan çocuğun psikolojisi, odanın basıklığı ile birleştirilerek sunulmuştur. Şair, soyut bir gerçekliği eşyanın varlığında somutlaştırarak ifade etmiştir. Annesizliğin oluşturduğu tek başına olma duru-

mu ve güvensizlikle içe yönelerek kendini dışa kapatma, ışığın azlığı ile izah edilmiştir.

Tevfik Fikret, bu şiirde annesiz bir çocuğun ruh hâlini yansıtırken “Öksüzlüğüm” adlı şiirinde ise kendi öksüzlüğünden bahsetmektedir. “Öksüzlüğüm” şiiri, Tevfik Fikret’in karamsar bir ruh hâli ile yazdığı, bedbinliğini dillendirdiği mısralarla başlar. Ancak şiirin devamında oğlu Halûk’un varlığını hatırlayan şairin ümitsiz ruh hâli yerini oğlu için geleceğe ümitle bakmak zorunda olan bir babanın ruh hâline bırakır. Şiirinde, ufukta gördüğü bir bulutu ölmüş annesinin hayaletine benzeten Tevfik Fikret, beş bölümden oluşan bu şiirin ilk dört bölümünde ruhunda oluşan kıpırdanmaları ve heyecanı tasvir eder. Şairin, yazmış olduğu bu şiiri, siyah olarak nitelendirmesi onun ruh hâlini açıklaması bakımından önemlidir. Çünkü Tevfik Fikret, yaşama kendi bulunduğu noktadan bakar. Bu şiirde “Bir akşam, deniz üzerinde gördüğü bir bulutu ölen ninesinin hayaletine benzetir ve derin bir heyecan duyar” (Kaplın 2004: 122).

“Nedir, bu hangi perestîdenin sefaletidir;
Nedir, bu hangi ümidin sükûtudur, mecrûh?
Ninem, ninem... Bu hazân-dîde zıll-i ber-zede-rûh
Onun hayaletidir!
Onun hayaletidir, bir muhît-i cûşanın
Siyah köpükleri üstünde çırpınıp yatıyor;
Siyah köpükleri üstünde bahr-i nisyânın
Müebbeden batıyor...”

(Tevfik Fikret 2005: 92).

Annesizliğin oluşturduğu güçsüzlükle mutsuzlaşan Tevfik Fikret, çevresine onun hayali ile uyum sağlamaya çalışır. Onu anne hayaline yönlendiren etkenler hem erken yaşta yitirilen anne; hem de babasının İstanbul dışına sürgün gönderilmesidir. Bu yalnızlık şairin sevgi yoksunluğuna maruz kalmasına sebep olmuştur. Nitekim şairin yukarıdaki dize-lerde kendi ümidinin sessizlik içinde yaralı olduğunu ifade etmesi ve annesinin siyah köpükler üstünde ebediyen batacağını söylemesi onun ruh hâlini yansıtıcı niteliktedir.

Bu hayalin oluşturduğu heyecan, şaire annesizliğini hatırlatarak, annesizliği ile çocuk sevgisi arasında bir bağ kurmasına neden olur. On iki yaşında annesini kaybeden Tevfik Fikret, annesizliğin ruhunda oluşturduğu acıyı ve zayıflığı çocukla, yenerek dış dünyaya farklı gözlerle bakmaya çalışır. Annesiz bir birey olarak kendine bir yaşam alanı oluşturmaya gayret ederek, bu eksikliğini oğlunun varlığı ve çocukluk günlerinin hayaliyle gidermeyi hedefler:

“Ve ben uzakta, şu me’vâ-yı istirâhatde
Onun ufulünü seyreyliyor da ölmüyorum;
Çocuklarımla, çocukluklarımla mesrûrum
Bugün bu sâ’atde!”

(Tevfik Fikret 2005: 92).

Şair, yaşamındaki anne eksikliğinin oluşturduğu boşluğu çocuk olgusu ile doldurmak isterken, kendi kendine bir teselli kaynağı bulur. Annenin sağladığı güven ve şefkat duygusundan mahrum kalan şair, kendisinin sahip olamadığı bu duyguları Halûk’a yaşatmaya ve oğlunun varlığında yaşama gayreti içindedir. Annesiz bir bireyin ruhunda oluşan kaygılar, huzursuzluklar ve özlemler, şairin hayalinde farklı şekillere girerek, umuda teslim olurlar. Annesizliğin şair üzerinde oluşturduğu olumsuz tavır, hem geçmişteki çocukluk hayaliyle hem de hâlihazırdaki çocuğuna duyduğu sevgiyle olumlu hâle dönüşür. Tevfik Fikret’in yaşam anlayışının bu şekilde değişmesinde, kendisine veril(e)meyen güveni, kendi çocuğundan esirgemek istememesinin etkisi inkar edilemez. Zira artık o, annesinin hayaline değil oğlunun varlığına sığınır. İlk sevgiyi tattığı annesinin yerinde kendini sonsuzluğa götüreceği biriyle tanışması onun bakış açısını değiştirir.

Çocuk ve Gelecek

Gerçeklikten kopmuş ve hayale sığınma arzusu içinde, ruhunun tasviri ile okurunun karşısına çıkan öksüz Tevfik Fikret, çocuğunun şahsında, toplumdaki bütün çocukların geleceğinden endişe eden; ama ümidini de yitirmeyen duyarlı bir baba kimliğindedir artık. “1896 yılında yazdığı Halûk İçin başlıklı şiirinde, bir insana huzur veren şeyleri-şafak, bulut, gece, mehtap, jale, gonce-i ter, ümit, neşe, muhabbet, visal, ıyş ve tarab- saydıktan sonra, bunlardan hiçbirinin bir şairin hayalinden doğan güzelliklerle kıyaslanamayacağını, fakat çocuğun- şu şetaret-i mutlak”ın o hayali de kanadından tutarak koştuğunu söyler” (Kaplan 2004:126). Şairin, en güzel hayallerin karşısına çocuk olgusu ile çıkması onun çocuk sevgisini kanıtlar niteliktedir. Yaşamı boyunca hayallere sığınmayı tercih eden ve “hakikati hep hayale feda eden” Tevfik Fikret için artık hayalden daha kıymetli bir yaşam unsuru vardır: Çocuk

“Ümid neş’e, muhabbet, visâl, ‘ayş u tarab
-Ki en hakîri olur ihtizâz-ı rûha sebep,-
Hayâta rûh nisâr-ı sa’adet olsa bile...
Doğan bedâyia bir şairin hayâlinden
Bu şeylerin biri mümkün müdür nazîr olmak?
Çocuk, çocuk... Şu mücessem şetâret-i mutlak
Tutup koşar o hayalin de şâhbâlinden!”

(Tevfik Fikret 2005: 206).

Dış dünya ile sorun yaşayan ve mutsuz olan Tevfik Fikret, çocuğa yaklaşımlarında kötümser tutumundan bir nebze de olsa kurtulur. Yaşam, her ne kadar bireyin kendi adına tükettiği, başkalarından ayrı bir özelliği barındırır da yaşanan çevreden tamamen soyutlanamaz. Bu anlamda, ruhundaki acılar sadece kendi öznel acıları olmayan ve tüm toplum adına üzüntü yaşayan Tevfik Fikret, ümit ve ümitsizlik arasında gidiş gelişler yaşar. Şair, bu ruh hâlinin olumsuzluğu 1896 yılında yazdığı “Yarın” şiirinde bu ümit duygusunu biraz daha belirginleştirerek cesaret aşılama gayret eder:

“-Hayır, melek çocuğum, hep yalandı söylediğim
Benim olanca huzurum, sürurum işte feda
Çocukça, nazlı, küçük bir dakika şevkin için
Büyür gözümde seninle hakikat-i ferda
Bugün çalışmalıyım ben yarınki zevk için”

(Tevfik Fikret 2005: 216).

Ancak, bu korkularını ve çelişkilerini yenebilmeyi başardığı zamanlarda, acizliğinin oluşturduğu güvensizliği de ortadan kaldırmıştır. 1904’de yazdığı “Sabah Olursa” şiirinde çocuklara benliklerini yitirmeden bir yaşam algısı geliştirmelerini telkin eder:

“Bu mâi gök bir gün size acır; melûl olma.
Hayata neş’e güneştir, melâl içinde beşer
Çürür bizim gibi... Siz, ey fezâ-yı ferdânın
Küçük güneşleri, artık birer birer uyanın
Ufukların ebedi iştiyâkı var nura”

(Tevfik Fikret 2005: 279).

Tevfik Fikret, yukarıdaki dizelerde yarınlara umutla bakma fikrini yansıtırken, çocukları “küçük güneşler” olarak nitelendirir. Böyle bir yaklaşım, şairin ruhundaki umut ve umutsuzluk arasındaki çelişkiyi ve teselli arayışlarını yansıtır. İç dünyasının dışavurumu olarak, çocuklara ümit aşılama isteyen ve onları “ışık” olarak gören şair, çocukların “melâl” duygusundan sıyrılmalarının gerekliliği üzerinde durur. Ümit telkin etmeye çalışan ifadelerine rağmen Tevfik Fikret’in “bu mâi gök bir gün size acır; melûl olma” mısraı mücadelecî bir ruha sahip olmadığını ve “acınma”yı beklediğini göstermektedir.

Çocukluğa Duyulan Özlem

Çocukluğa duyulan özlem; yaşanan hayattan kaçma arzusunun, masumluğu özlemenin ve huzura erişmek istemenin bir neticesidir. Öyle ki, şair kendisi de çocukluk günlerini özler ve tekrar çocuk olma arzusunu

içinde hisseder. "Çocukluğumuzun, içimizde canlı ve şiirsel olarak yararlı kalması, olgular düzleminde değil, düş kurma düzleminde gerçekleşmiştir. Bu sürekli çocukluk sayesinde, geçmişin şiirini elimizde tutarız" (Bachelard 1996: 45). An'dan mutsuz olan birey için "ideal benliğe ulaşma" çocukluk günlerinde gizlidir.

Yaşanılan hayatla olan çatışma ve gerçek dünyadan sıkılma neticesinde çocukluğuna sığınma ihtiyacı hisseden ve bu hayal ile teselli bulan birey için çocukluk, dertlerin ve tasaların yer almadığı en güzel sığınaktır. Tekrar çocuk olma arzusu, kötülüklerden uzak ve arınmış bir hayatı yaşamak istemenin göstergesidir. Çocuk ruhunun belirsiz ve dünyayı yorumlamaya çalışan bakışları, insan yaşamının en güzel dönemleridir. Bu dönemde, şüphesiz sorumluluk bilincinden yoksun olan ve çevresi tarafından da serbest bırakılan birey için yaşam düşlerle donatılmış bir oyundan ibarettir:

"Senin yerinde olaydım, güzel çocuk, bilsen
Neler yapardım ben,
Neler yapardım o mübhem nazarlı gözlerle..."

(Tevfik Fikret 2005: 415).

Çocukluğunu yeniden yaşama, etrafa çocuk nazarlarıyla bakma ve çocuk algısıyla çevreyi izleme isteği, şairin yaşam ve mekân arasındaki hassasiyetini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Çocukluk çağındaki huzurun, yetişkinlikle birlikte kaybedildiği düşüncesi, bireyin hayalinde çocukluk günlerine özlem duymasına ve o günleri iç dünyasında yeniden yaşamasına neden olur. Gerçeğin anlamlandırılmasında; çocukluk döneminden ayrılma süreci ile beklentilerin yoğunlaşması ve beklenenlere ulaşamama sonucu çatışma doğar. Yaşamın ve yaşanılan mekânın hapisane olarak düşünülmesi ve hem bu yaşama, hem de yaşanılan mekâna zorunlu kalınması, yaşam-insan- mekân üçgeninde içinden çıkılması güç bir trajik örüntü oluşturur. An'ı unutma ve geçmişi hatırlama, bireyi bugünle geçmiş arasında belirgin bir ikilemin içine sürükler. Tevfik Fikret'in "çocukluğa duyduğu özlem" in temelinde realiteden ve hâlden uzaklaşma temayülü söz konusudur. Realitenin çirkin yüzü, şairin içsel bunalmının kaynağıdır. Şair, "senin yerinde olaydım, neler yapardım" ifadesi ile yaşadığı andan ve mekândan duyduğu mutsuzluğu dile getiriyor:

"Senin yerinde olaydım, o hüsn-i esmerle
O tâzelikle, o şüh
Eda-yı hâr-ı şebabınla, pür harâret-i rûh

Bütün gönülleri meshur-ı iştiyakım eder
Ve bî-sebeb muğber
Uzaklaşırđım... O bî- çâre kalpler o zaman

Muhabbetimle, firâkımla mübtehil
Sönüp giderlerken
Durur gülerdim uzaktan, semâ-yı hüsnümden”

(Tevfik Fikret 2005: 415).

Huzursuzluğa karşı sükûneti arayan ve huzura ermek isteyen şair, çocukluğun saflığına ve masumluğuna sığınma ihtiyacı hisseder. Zaman ve mekân çerçevesinde kendini ifade zorlanmalara maruz kalan birey, boşluğun sebep olduğu güç kırılmasını bilinç sorgulaması ile bertaraf etmek ister. Bu süreçte dışsal gerçekliğin, içsel gerçeklikle çatışması ve değer yargılarının anlam yitimine uğraması neticesinde, gerçek ve hayal arasında sıkışma kaçınılmaz olur. Bu durum, psikolojik olduğu kadar sosyal anlamda da bir huzursuzluğun göstergesidir. Tevfik Fikret’in çocukluğa sığınma ve tekrar çocuk olmak isteğinde kendi ruhsal yapısının etkisi olduğu kadar, yaşadığı devrin sosyo-politik durumunun etkisi de söz konusudur. Kalabalıktan ve insanlardan kaçarak Aşiyân’ına sığınan Tevfik Fikret için çocukluk yaşanan çağların en güzeli. Çünkü birey çocukluk döneminden uzaklaştıkça kendi öz bedeni içinde kendi içsel varlığını yitirmeye başlar. Zira “zamanda geriye dönüşle ortaya çıkarılan çocukluk bilinci, dalgalar arasında tek tek görülen takımadalara benzer” (Jung 200: 69). Yukarıdaki dizelerde görüldüğü gibi, yitirdiği tözün farkına varan bireyin ruhu tanımlayamadığı ve anlamlandıramadığı bir görünüme dönüşünce, içindeki ses harekete geçer. Bu anlamda, kaybettiği huzurun çocuklukta saklı olduğu ikazı ile bilinçdışındaki saklı çocukluk özlemi gün yüzüne çıkar. Şair, yukarıdaki dizelerde bu düşüncesini sanatçı duyarlığı ile birleştirerek yansıtır.

Çocuklara Acıma

Çocukluk günlerine özlem duymanın yanı sıra, Tevfik Fikret, çevresindeki çocuklara ve onların acılarına da kayıtsız kalmamıştır. Çocukların yaşadıkları sefalet, içler acısı durumlar, duyarlı ve hassas bir karaktere sahip olan Tevfik Fikret’i derinden etkilemiştir. Çocuk ruhunun sınırsızlığının, sefaletle sınırlandırıldığı durumları gözlemleyen şair, çare aramaya koyulur. Zira içinde yaşadıkları kaotik ortamda çocuk, gerçekle ve gerçeğin acı kargaşasıyla yaşamının daha ilk dönemlerinde karşılaşır. Bu karşılaşmadan kaçış olmadığı gibi, kimi zaman gerçekler en dayanılmaz ve katlanılmaz yüzüyle çocuk kalbinin derinliklerine nüfuz ederler. Çocukların maruz kaldığı bu zorluklar ve toplumdaki aksaklıklar, Tevfik Fikret’in şiirlerinde “acıma duygusunu” harekete geçirecek ölçüde ve canlı bir tasvir şeklinde yer bulmuştur. Tevfik Fikret, “Ramazan Sadakası” (1896) şiirinde acı hayatın oluşturduğu böyle bir trajik tabloyu, tabia-

tın da acımasızlığıyla birleştirerek sunarken, topluma yönelik sosyal bir eleştiriyi de dile getirir:

“Soğuk, soğuk... Acı bir nevha-i teşekkîsi
Yolunda kalb-i hayâtın, gelir enîn-i riyâh;
Soğuk, soğuk... Denizin lerzedâr-ı girye sesi
Eder yüreklere târî bir ihtizâz-ı cenâh
Delik paçavralar altında bir küçük seyyâh...”

(Tevfik Fikret 2005: 55).

Bu dizelerde Tevfik Fikret, öfkenin ve haykırışın neden olduğu çılgılığı resmetmiştir. Şiirde hem şairin hem de şiirin kahramanı olan çocuğun duyguları bir arada verilmiştir. İnsanların ilgisizliğinin oluşturduğu soğukluk, havanın soğukluğu ile birleşmiştir. Şair, ironi ve trajediyi birlikte sunarken, sadece ilgisizlik içinde bulunan insanlarla değil, aynı zamanda yaşamın kendisiyle de hesaplaşma içindedir. İdeal toplum içinde hayat sürme arzusu ile çevresine duyarlı olan ve etrafında yaşanan bu olayı hayret ve şaşkınlıkla izleyen şair, içe kapanık hâlini terk ederek, toplumu bütünlük ve huzur içinde görmenin hayallerini kurmaktadır. İdealize edilen hayatı yaşayamamanın oluşturduğu sıkıntı, şairin bütün benliğini kaplar. Böyle bir ruh hâli ile etrafına bakan Tevfik Fikret, bu şiirinde insanlara yönelik sosyal bir eleştiri yapar. Şiir, dilenci bir çocuğun ruh tahlilidir. Bir kış günü dilenen küçük bir çocuk, bu çocuğa kayıtsız kalan insanlar ve soğuk hava arasındaki ilişkinin oluşturduğu trajik olay, şiirin kurgusunu oluşturur. Bu noktada, Tevfik Fikret, mevsimin kış olması ve zor yaşam şartları karşısında dilenen bir çocuğun hem dış görünüşünü hem de iç dünyasını gözler önüne sermek isterken sosyal bir trajediyi yansıtır. Şaire göre, dilenen çocukla diğer insanlar arasındaki mesafe tesadüfî oluşturulmuş bir uzaklık olmayıp, çevrelerine duyarsızlaşan bireylerin oluşturduğu bilinçli ve istekli bir durumdur. Böyle sert bir bilinç baskısıyla oluşturulmuş soyut bir uzaklıktan sesini duyuramayan çocuğun kıyafetini tarif eden şu mısra: “Delik paçavralar altında bir küçük seyyâh...” aynı zamanda çocuğun iç dünyasını da okura sezdirmektedir. Parçalanan sadece küçük çocuğun elbiseleri değil, aynı zamanda benliğidir. Böyle bir yaşam mecburiyeti içinde olan dilenci çocuk, yaşam içinde eğreti durmakta ve kendini bu dünyaya ait hissetmemektedir. Bu eğretilik içinde tabiatın çılgılığı ile çocuğun sadaka isteyen sesi arasındaki mesafe silikleşir ve soğukluk çocuğun bedeninden kalbine doğru iner.

Tevfik Fikret, bu çocuğa duyduğu acıma hissini dile getirirken, insanların kayıtsızlığını ve bencil tavırlarını belirgin bir biçimde betimlemektedir. Şairin ruhunda bu duyguların uyanmasında, sosyal eşitsizliğin oluşturduğu sıkıntı önemli etkenlerden biridir. Ruhlarını dışa kapayan ve dilenci çocuğu görmezden gelen insanlar âdeta birer “hayal” görünümün-

dedirler. Hayal görünümündeki bu kişiler, kendileri dışındaki dünyaya kayıtsız kalarak, ruhlarındaki değer yitimini yansıtmaktadırlar. Çocuğun etrafındaki bu duyarsız insanlar, sadece onu izlemekle yetinirler. Şair, çocuğun psikolojik durumunu yansıtırken aynı zamanda olayın sosyolojik boyutuna da dikkat çekmektedir:

“Efendiler, ne olur? Ben fakirim işte... Sükût;
 “Efendiler, acıyın...” Pür-vakâr u bî-ârâm
 “Efendiler geçiyor; yavrucak soluk, mebhût,
 Nazarlarında hazin bir edâ-yı istirhâm,
 Çolak eliyle verir her geçen hayâle selam.
 (Tevfik Fikret 2005: 55)

Şairin yukarıdaki dizelerde kullandığı “sükût” sözcüğü, sadece maddî dünyadaki bir sessizliği yansıtmaz. Bu sessizlik, aynı zamanda gönüllerde oluşan duyarsızlığın ve karşılık bulmayan yaşamın her iki ucunu yansıtan bir öfkenin sembolüdür. Âdeta, tabiatın katılığı, insanların katılığı ile paralellik oluşturmuştur:

...
 “Soğuk, soğuk... ‘Asabi darbelerle bir yağmur
 Ufukta parçalanan bir sehâbe hiddetle
 Gelip likâ-yı zelîl-i hayâtı kamçılıyor
 Soğuk, soğuk... Bu tahammül- gezâ bürûdetle
 Çocuk harap olacak; ah, ey sa’âdetle,”

(Tevfik Fikret 2005: 55).

Dilenmek zorunda kalan küçük bir çocuğu tasvir eden şair, etraftaki gamsız ve duyarsız insanları da ince bir dille eleştirmektedir. “Soğuk” sözcüğünün tekrarlanmasıyla küçük dilenci çocuğun ızdırabı yansıtılmaktadır.

“Balıkçılar” (1897) şiirinde Tevfik Fikret, anlatı merkezli bir üslupla acıma ve fakirlik duygusunu harekete geçirmektedir. Şiir, sosyal bir yaraya göndermede bulunmaktadır. Fakir bir balıkçı ailesinin geçim derdi ile bu ailenin sıkıntıları tasvir edilmektedir. Şiirin asıl kahramanı, hasta anne ve babasına yardım edebilmek için balık tutmak zorunda kalan küçük bir çocuktur. Şiir; anne, baba ve çocuk arasındaki konuşmalardan oluşmaktadır. Balık tutabilmek için suların sakinleşmesini ümit içinde bekleyen aile için bu sakinlik aynı zamanda yaşamlarında da bir dinginliğe ulaşmayı sembolize eder. Hem bireysel hem de sosyal konuları işlediği şiirlerinde belirsizlik olgusuna göndermede bulunan Tevfik Fikret, bu şiirinde de yarının belirsizliğini işlemektedir. Bu belirsizlikle beraber ele alınan açlık olgusu ve küçük bir çocuğun açlıkla mücadelesi, şiirin temasını oluşturmaktadır:

“—Bugün açız yine evlâtlarım, diyordu peder;
Bugün açız yine; lâkin yarın ümîd ederim,
Sular biraz daha sakinleşir... Ne çâre kader!”

(Tevfik Fikret 2005: 30)

Şiirin ilk mısraındaki, “Bugün açız yine evlâtlarım” ifadesi ile şair, balıkçı ailesinin dramının bir evveliyatı bulunduğuna göndermede bulunmak-tadır. Sefaletin oluşturduğu sıkıntılara rağmen, bir sonraki gün için ümitli olan balıkçı ailesi, kadere tam bir teslimiyet içindedir. Bu teslimiyet olgu-sunda, çocuğa ümit verme ve onu yaşamdan soğutmama amacı söz konu-sudur. Şiirin devamında, oğlunu cesaretlendiren baba, çocuğunu yaşama karşı hazırlamakta ve onun yaşamdaki ezilmişlikten kurtulmasını iste-mektedir. Ailenin hem ümit verici hem de kadere teslim olan tutumu karşısında, çocuğa fedakârlık yapmak düşer:

“—Hayır, sular ne kadar coşkun olsa ben giderim
Diyordu oğlu, yarın sen biraz ninemle otur;
Zavallıcık yine kaç gündür işte hasta...”

(Tevfik Fikret 2005: 30)

Yukarıdaki dizelerde küçük bir çocuğun ailesine bakabilmek için göster-diği cesareti dile getiren şair, ümitsizlik karşısında ümidi yüceltir. Aynı ümitsizlik/ümit, karamsarlık/iyimserlik çatışmasını, Tevfik Fikret'in “Hasta Çocuk” (1896) şiirinde de görürüz. Öyle ki bu şiir, ümit olgusunu fazlaca içerdiği için eleştirilmiş, Tevfik Fikret de bu eleştirilere cevap vermek üzere bir yazı yazmak durumunda kalmıştır. “Hasta Çocuk”un yazılmasında oğlu Halûk’un bir gece ansızın hastalanması rol oyna(mıştır)”(Parlatır 2004: 54). Kendi oğlunun hastalanmasından duyduğu sıkıntı ile bu şiiri yazan Tevfik Fikret'in karamsar kimliğini bu şiirde göremeyiz:

“—Bugün biraz daha rahattı, çok şükür...
—Elbet
Geçer, bu korkulacak şey değil,
—Fakat nevbet
Zavallı yavrucağın hâlini harâp ediyor:”

(Tevfik Fikret 2005: 30).

Tevfik Fikret, şiirlerinde “zavallı” ve “yavrucağ” ifadelerini kullanarak ruhunda oluşan acıma duygusunu yansıtır. Gerçeği olduğu gibi kabullen-mekte zorlanan ve çoğu zaman bu kabullenişle birlikte hayata küsen ve aşırı bir karamsarlık gösteren şair, bu şiirinde umudu yaşamın içine yer-leştirir. Şiirin devamında, çocuğu hasta olan annenin ruhundaki kırılmala-rı, güçsüzlüğü ve hesaplaşmaları yansıtan şair, çocuğun yattığı odayı bir “mezar”a benzetir. Şiirde kullanılan, “teessür, mezar, samt, sükûn, baran,

inilti ve melal” sözcükleri ile şair yaşanan trajik durumu yansıtır. Bu sözcükler, etkileyiciliklerini şairin ruhunda oluşan üzüntünün içtenliğinden alır.

Şiirlerinde anlatıya dayalı bir dil kullanan Tevfik Fikret, şiirin devamında anne ile çocuğun konuşmalarını, anlatım merkezli şiirsel bir söylemle dile getirir. Yukarıdaki dizelerde çocuğu “zavallı” olarak nitelendiren şair, çocuğun durumundan sonra annenin içinde bulunduğu psikolojiyi yansıtır ve anneyi de aynı şekilde “zavallı” olarak nitelendirir;

“Zavallı anne şu bir tek hediyeye-i ömrün
Sa’detiyle garîk-i sürûr iken daha dün,
Bugün başında nigeş-bân-ı pür- teessürdür,
Mezar gibi oda samt ü sükûn ile pürdür.
Nedir iniltisi hariçte bad-ı sermânın?
Bükâsı hastaya aid midir şu bârânın?
Teessürât-ı beşerden gelir mi dehre melâl?
“Zihî tasavvur-ı bâtil, zihî hayal-i muhâl!”

(Tevfik Fikret 2005: 31).

Çocuk, kadına sunulan en büyük hediyedir. Dolayısıyla kadın, varlığını annelikle tamamlar ve annelikle kadınlık bilincine ulaşır. Bu bilincin eşliğindeki kadın, çocuğunun varlığı ile teselli bulur ve kendine yaşamda bu amaçla bir yer edinmeye çalışır. Yukarıdaki dizelerde Tevfik Fikret, çocuğu hasta bir kadının ruhundaki kırılmaları ve eksilteleri yansıtmaktadır. Odayı “mezara” benzeten şair, odanın sessizliği ile mezarın sessizliği arasında bir bağ kurmaktadır. Mezar, sessizliği ve yalnızlığı temsil eder. Mezarın başında bulunan insanlar ve mezarın içindeki insanlar iki ayrı dünyanın merkezindedirler ve birbirlerine hem çok uzak, hem çok yakındırlar. Fakat yakınlıkları somut bir gerçekliği yansıtmaz. Bu nedenle mezarın içine, ne bir ses ne de başka bir eylem ulaşabilir. Şair, yukarıdaki dizelerde hasta çocuğu; mezardaki ölüye, hasta çocuğun annesini de mezarlık başında bekleyen umutsuz ve huzursuz insana benzetmektedir. Şiirin devam eden mısralarında, şair yine mezar eğrilemesini kullanmaya devam eder;

“Zavallı annecik ümmîd ü bîm içinde tebâh;
Önünde gözlerinin bir yığın türâb-ı siyâh;
Görür o toprağa üftâde nûr-ı dîdesini,
Mezar iniltisidir zanneder boğuk sesini”

(Tevfik Fikret 2005: 31).

Annenin “zavallı” olarak düşünülmesi, içinde bulunduğu şartlardan dolayı korku ve ümit içinde bitkin düşmesinin sonucudur. Annenin gözünün önünde oluşan “siyah toprak” umutsuzluğunun yansımasıdır. Şiirde kul-

lanılan "teessür, mezar, samt, sükûn, baran inilti ve melâl" sözcükleri santimental havayı yansıtır. Bu sözcüklerin gücü, şairin ruhundaki derin üzüntüden ve bedbinlikten gelir.

Şair, "Halûk'un Bayramı"(1896) şiirinde bu acıma duygusunu, Halûk'la özdeşleştirir. "Bayram günü, güzel elbiseler giyindiği için sevinen Halûk'un neşesi, şaire, kimsesiz, fakir çocukları düşündürür"(Kaplan 2004: 128). Bu şiirle Tevfik Fikret, sosyal çevreye yönelir ve "Hasta Çocuk şiirine göre biraz daha evin dışına çıkmış görünür" (Okay 1998: 148). Halûk'un içinde bulunduğu şartları, pek çok çocuğun yaşa(ya)maması bir baba olarak şairi mutsuz eder. Şair, âdeta oğlunun imkânlarına sahip olmayan çocuklara karşı gizli bir suçluluk duygusu içinde hisseder kendisini ve bir bayram sabahı, oğlunun bayram sevinci karşısında, yetim çocukları hatırlayarak onların mutsuzluklarından üzüntü duyar:

"Baban diyor ki: Meserret çocukların, yalnız
Çocukların payıdır! Ey güzel çocuk, dinle;
Fakat sevincinle
Neler düşündürüyorsun, bilir misin?.. Babasız,
Ümitsiz, ne kadar yavrucakların şimdi
Siyâh-ı mâteme benzer terâne-i 'ıydı!
Çıkar o süsleri artık, sevindiğin yetişir
Çıkar, biraz da şu öksüz giyinsin, eğlensin;
Biraz güzellensin

Şu rûy-ı zerd-i sefâlet... Evet, meserretidir
Çocukların payı; lâkin senin sevincinle
Sevinmiyor şu yetim, ağlıyor... Halûk, dinle!"

(Tevfik Fikret 2005: 210).

Şiirde geçen, "sefalet, ağlamak", "siyah-ı matem" sözcükleri, acıma duygusunu harekete geçiren ve bayram coşkusuna gölge düşüren unsurlardır. Hayatın omuzlarına yüklediği, öksüzlük, yetimlik gibi yalnızlığın habercisi olan durumlara maruz kalmış çocuklar, yaşam içinde hep bir eksiklik ve güvensizlik hissederler. "Siyah-ı matem" içindeki çocuklar için bayram sevincinin yerini hüzn almaktadır. Şairin anlatıya dayalı kullandığı üslup ile öksüz ve yetim çocukların bayram günleri tasvir edilmektedir. "Şiir bütünüyle Halûk ile fakir çocukların mukayesesine dayanır. Bu mukayesede şairin kullandığı kelimeler, okuyucuda fakir çocuğa karşı sonsuz bir acıma duygusu uyandırır. Halûk neşeli ve güzeldir; fakir çocuk ise "ümitsiz", "babasız"dır ve sesi "siyah-ı matem" e benzi "rû-yı zerd-i sefalet" e benzer. Halûk güler, yetim ise ağlar"(Kerman 1998: 164).

Sonuç

Çocuk konulu şiirlerinde, sosyal bir eleştiriyle duyarsızlığa ve ilgisizliğe göndermelerde bulunan Tevfik Fikret, hem hâlihazırda yaşanan olaylara tepkisini ifade etmekte, hem de çocukların geleceklerinden endişe duymaktadır. Onun bu yaklaşımı, çocuk kimliğinin onda uyandırdığı bir hassasiyetin göstergesidir. 1895'ten sonra şiirlerinde "çocuk özne"yi etkin hâle getirerek yetişkinler dünyası içinden çocuklara yönelen şair, yaşam içindeki karşıt değerler arasında kendine yeni bir çıkış noktası bulmuştur. Kendi yaşam algısı içinden sınırlarak artık yaşamı, sadece kendi adına tükettiği bir olgu olarak görme eğiliminden ayrılmaya başlamıştır. Dış dünyaya yeni açılımlar gösteren şair, bu anlamda oğlunun şahsında bütün çocuklar için bir baba imgesi oluşturma çabası içindedir. Bu sorumluluk bilinciyle, onun yaşam yükü kendi bireysel ıztıraplarının yanında çocukların gelecek kaygısı ile bir kat daha artmıştır. Nitekim daha sonra yazdığı Şermin'de çocuklara yönelik şiirler yazması onun bu konuyu ne kadar ciddiye aldığını yansıtır. Tevfik Fikret, bu anlamda Türk Edebiyatında hem çocuk konulu şiirleri hem de çocuklara yönelik şiirleri ile bir boşluğu doldurmuş ve özgün bir çocuk edebiyatının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- BACHELARD, Gaston (1996), *Mekânın Poetikası*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ERTAYLAN, İsmail Hakkı (1963), *Tevfik Fikret, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Türkiye Emekli Öğretmenler Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- FUAT, Memet (2000), *Tevfik Fikret*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- GASSET, Ortega (1999), *İnsan Ve Herkes*, Metis Yayınları, İstanbul.
- JUNG, Carl Gustav (2001), *İnsan Ruhuna Yöneliş*, Çev. Engin Büyükinâl, Say Yayınları, İstanbul.
- KAPLAN, Mehmet (2004), *Tevfik Fikret*, Dergâh Yayınları, İstanbul
- KERMAN, Zeynep (1998), *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- OKAY, Orhan (1998), *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ÖZCAN, Tarık (2007), *Tevfik Fikret'in Şiirlerinde Trajik Durum*, Manas Yayınları, Elazığ.
- PARLATIR, İsmail (1995), *Tevfik Fikret*, Akçağ Yayınları, Ankara
- Tevfik Fikret (2005), *Rûbabı Şikeste*, Haz. Abdullah Uçman-Hasan Akay, Çağrı Yayınları, İstanbul.